

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Δημήτριος Ι. Πάλλας (5 Ιανουαρίου 1907 - 11 Μαΐου 1995). Εργογραφία του Δ. Ι. Πάλλα.

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1185](https://doi.org/10.12681/dchae.1185)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ό. (1999). Δημήτριος Ι. Πάλλας (5 Ιανουαρίου 1907 - 11 Μαΐου 1995). Εργογραφία του Δ. Ι. Πάλλα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 11-15. <https://doi.org/10.12681/dchae.1185>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Δημήτριος Ι. Πάλλας

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

ΑΘΗΝΑ 1999

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Με τον παρόντα τόμο η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία τιμά τη μνήμη ενός από τα επιφανή μέλη της. Η γόνιμη επιστημονική δραστηριότητα του Δημητρίου Πάλλα καλύπτει εξήντα χρόνια του αιώνα που εκπνέει και είναι από εκείνες που διεύρυναν τους ορίζοντες της ελληνικής επιστήμης και της εξασφάλισαν μια θέση στο διεθνές επιστημονικό στερέωμα.

Γεννήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 1907 στη Σαλαμίνα, πρωτότοκο παιδί οικογένειας αγροτών και ιερέων, και πέθανε στις 11 Μαΐου 1995 στην Αθήνα. Σχολείο πήγε αρχικά στη Σαλαμίνα και στη συνέχεια στην Αθήνα όπου τελείωσε το Γυμνάσιο. Σπούδασε Θεολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1925-1929). Η γνωριμία του με τον καθηγητή της Χριστιανικής Αρχαιολογίας Γεώργιο Σωτηρίου ήταν καθοριστική για τη ζωή του. Ο Σωτηρίου τον επέλεξε από τα πρώτα φοιτητικά του χρόνια για συνεργάτη στο Βυζαντινό Μουσείο. Ως φύλακας του Μουσείου, που στεγαζόταν ακόμη τότε σε χώρους της Ακαδημίας Αθηνών, ο νεαρός Πάλλας εξασφάλισε εκτός από τον αναγκαίο βιοπορισμό και ένα ζεστό χώρο μελέτης. Φοιτητής ακόμη εκπαιδεύτηκε ως αρχαιολόγος ταξινομώντας και καταγράφοντας τα υλικά του Μουσείου και παρακολουθώντας από κοντά τις δραστηριότητες του Γεωργίου και της Μαρίας Σωτηρίου. Από το 1933 ο Πάλλας διορίζεται Επιμελητής Αρχαιοτήτων και παραμένει στο Μουσείο. Λίγο μετά, το 1935, αρχίζουν οι προσωπικές του περιπέτειες, όταν, 28χρονος, αναγκάζεται να ακινητοποιηθεί για τέσσερα χρόνια στο κρεβάτι, ώσπου να νικήσει τη φυματίωση. Επιστρέφοντας μετά την ανάρρωσή του τοποθετήθηκε στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα την Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ, όπως και άλλοι συνάδελφοί του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το 1943 έφυγε στο Βουνό ως μέλος της Πανελληνίας Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ).

Μετά τον πόλεμο η φυματίωση τον καθήλωσε και πάλι για τρία χρόνια (1946-1948) στο κρεβάτι. Συγχρόνως, το 1947, απολύθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία για τη συμμετοχή του στην Αντίσταση. Επανήλθε το 1952 ως Έφορος Αρχαιοτήτων με έδρα την Παλαιά Κόρινθο. Από τότε αρχίζει και η εντατική ανασκαφική του δραστηριότητα. Το 1960 έφυγε με εκπαιδευτική άδεια στο Μόναχο, όπου έμεινε με διαλείμματα έως το 1965 και ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή. Την επόμενη χρονιά εκλέχθηκε καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα που είχε μείνει κενή μετά την αποχώρηση του Αναστασίου Ορλάνδου. Στο Πανεπιστήμιο δίδαξε ενάμιση μόνο χρόνο, έως τον Ιανουάριο του 1968 οπότε απολύθηκε από τη χούντα, όπως και άλλοι 53 καθηγητές των πανεπιστημίων. Με τη μεταπολίτευση βρίσκεται πια στο όριο της συνταξιοδότησης και έτσι δεν επέστρεψε στο Πανεπιστήμιο. Το 1980 υπέβαλε υποψηφιότητα στην Ακαδημία Αθηνών. Εκλέχθηκε ο Μανόλης Χατζηδάκης. Το 1985 του απονεμήθηκε από το Πανεπιστήμιο της Βιέννης το βραβείο Gottfried von Herder. Το 1986 δίδαξε για ένα εξάμηνο στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου.

Έζησε περιορισμένα, σχεδόν ασκητικά, τα περισσότερα χρόνια της ζωής του, με μικρά διαστήματα χαράς και με στιγμές μεγάλης έξαρσης. Ο ίδιος θεωρούσε ευτυχή τη γενιά του, που παρακολούθησε την προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού στο μεσοπόλεμο, και μετείχε στο όραμα της αλλαγής του κόσμου. Παντρεύτηκε δύο φορές. Η έγγαμη ζωή του με την αρχαιολόγο και μαθήτριά του Ορλάνδου, Χαρίκλεια Μπάραλα, κράτησε μόλις ένα χρόνο και διακόπηκε βίαια από το θάνατό της το 1971. Ο δεύτερος γάμος του, το 1978, με την Ελένη Κριτσιή του έδωσε, τα δεκαεφτά τελευταία χρόνια της ζωής του, τη θαλπωρή και μια συντροφικότητα που δεν είχε προλάβει να χαρεί πιο πριν. Το τελευταίο χτύπημα ήρθε μετά το 1990, όταν σταδιακά άρχισε να εξασθενίζει η όρασή του. Από το 1992 σταμάτησε τις τακτικές επισκέψεις στη Βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Εταιρείας και σιγά σιγά εγκατέλειψε την τελευταία του κατάκτηση, τον υπολογιστή, και παραιτήθηκε από την προσπάθεια της ανάγνωσης. Πέθανε ειρηνικά, προτού να τυφλωθεί, όρθιος, αγωνιζόμενος να διατηρήσει το πνεύμα του σε εγρήγορση.

Ο Πάλλας τιμούσε ως δάσκαλό του το Γεώργιο Σωτηρίου. Με την καθοδήγησή του έγινε αρχαιολόγος. Αναγνώριζε την επίδραση που άσκησαν την εποχή της επιστημονικής του συγκρότησης ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος, του οποίου παρακολουθούσε τις παραδόσεις στη Φιλοσοφική Σχολή, αλλά και οι έρευνες του Franz Joseph Dölger που μελετούσε συστηματικά από τη δεκαετία του 1930, καθώς και το έργο του βιεννέζου ιστορικού της τέχνης Alois Riegl, ιδίως η έννοια του *Kunstwollen*. Χωρίς αμφιβολία η πρώτη γνωριμία του με τη γερμανόφωνη επιστημονική παραγωγή οφείλεται στη μαθητεία του κοντά στους Σωτηρίου. Ο προσανατολισμός του προς τις ιδέες του σοσιαλισμού από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 συνέβαλε επίσης στη διαμόρφωσή του. Ο ίδιος πάντως θεωρούσε τον εαυτό του αυτοδίδακτο και αναφερόταν πάντα αρνητικά σε αυτό. Έτσι, όταν 53χρονος και ώριμος πια επιστήμων βρέθηκε στο Μόναχο, σπούδασε με επιμέλεια συντάσσοντας φροντιστηριακές εργασίες στα σεμινάρια του Beck, του Sedlmayr, του Homann-Wedekig. Αυτό που αρχικά ξεκίνησε ως προσπάθεια να καλύψει τα κενά της παιδείας του, μεταμορφώθηκε γρήγορα σε μεθοδολογική επιλογή. Από τις πρώτες εργασίες του διακρίνεται η προσπάθεια για πληρότητα και διεξοδικότητα. Χειρίστηκε το ίδιο άνετα φιλολογικά, ιστορικά, θρησκευολογικά και αρχαιολογικά υλικά, τα οποία επίμονα προσπαθούσε να συνθέσει σε ενότητα, επιχειρώντας διαρκώς να ερμηνεύει το επιμέρους ως τμήμα ενός ευρύτερου ιστορικού φαινομένου που και αυτό θεωρούσε μέρος της συνεχούς ιστορικής πορείας.

Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα χρονολογικά και θεματολογικά: μελέτη κάθε είδους υλικών καταλοίπων από την παλαιοχριστιανική εποχή, αλλά και μια πρωτοπόρα μελέτη για την πρόμη εκκλησιαστική ποίηση, πλούσιο ανασκαφικό έργο, ιστορία της βυζαντινής τέχνης έως και της όψιμης μεταβυζαντινής. Από νωρίς η προσοχή του επικεντρώθηκε σε μια θεματολογία που πηγάζει καταρχήν από τις επιστημονικές του καταβολές και από την οποία θα προκύψει και η κύρια συμβολή του: στη διερεύνηση των λειτουργικών χειρισμών αρχικά της πρόμης Εκκλησίας, στη συνέχεια και της βυζαντινής εποχής, και η ερμηνεία με τη βοήθειά τους αρχαιολογικών κατασκευών και αντικειμένων. Οι ποικίλες πηγές που χρησιμοποιούσε – κείμενα, αρχαιολογικά τεκμήρια, μαρτυρίες για την αρχαία λατρεία, η εκκλησιαστική παράδοση και η λαϊκή λατρεία – συντίθενται για να οδηγήσουν στην ανασύσταση των εν πολλοίς μη μαρτυρημένων δρωμένων της λατρείας,

χαμένων και ξεχασμένων τους επόμενους αιώνες. Η αναγνώριση των χειρισμών αυτών αποτελεί με τη σειρά της εκείνο το πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετούνται και διά του οποίου ερμηνεύονται ποικίλα αντικείμενα που σχετίζονται με τη λατρεία και αρχιτεκτονικές κατασκευές. Κατά τη διεξοδική διερεύνησή τους συσχετίζονται καμιά φορά και αντιφατικές μαρτυρίες για να διαπιστωθεί όχι η μη συνάφειά τους, αλλά η πολλαπλότητα των μορφών της λατρείας στην πρώιμη Εκκλησία, οι πολλές αντίθετες παραδόσεις, που άλλοτε συνυπήρχαν και άλλοτε οδηγούσαν σε ρήξεις. Έτσι δεν εντοπίζονται μόνο επιβιώσεις των προχριστιανικών λατρειών, αλλά διαφωτίζεται η ιδιαίτερη φύση της λατρείας ως κοινωνικού φαινομένου, που δεν μένει έξω από τις αντιθέσεις της εποχής της. Όριμο το ερμηνευτικό του σχήμα εμφανίζεται ήδη στο βιβλίο του *Η «Θάλασσα» τῶν ἐκκλησιῶν*, που γράφτηκε το 1948-1950 και προοριζόταν να υποβληθεί ως διδακτορική διατριβή στη Θεολογική Σχολή. Οι καθηγητές της ωστόσο – μαζί και ο Σωτηρίου – τον απέτρεψαν να την υποβάλει στη μορφή τουλάχιστον που είχε γραφτεί και που θεωρήθηκε ανατρεπτική για το πνεύμα της Σχολής και έτσι εκδόθηκε, χωρίς ποτέ να κατατεθεί στο Πανεπιστήμιο, από το Γαλλικό Ινστιτούτο το 1952. Το βιβλίο αυτό καθιέρωσε τον Πάλλα ως εμβριθή γνώστη της πρώιμης χριστιανικής λατρείας. Η κριτική που ασκήθηκε στο έργο αυτό, και αρκετές φορές αργότερα, ήταν ότι ερμήνευε πέρα από όσα ρητά μαρτυρούσαν οι πηγές. Απαντούσε πάντα στις κριτικές, καμιά φορά και με ανασκαφικές έρευνες που αναζητούσαν τα αρχαιολογικά τεκμήρια της άποψης που είχε διατυπώσει, κυρίως όμως διευρύνοντας τα επιχειρήματά του και πάντως επιμένοντας να υποστηρίζει την αναγκαιότητα να ερμηνεύονται τα τεκμήρια για να γίνονται κατανοητά.

Η ίδια προβληματική τον απασχόλησε σε ολόκληρη σειρά από μελέτες. Με τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου επεξέτεινε την έρευνά του στους λατρευτικούς χειρισμούς της Μεγάλης Εβδομάδας κατά τη βυζαντινή εποχή και των αντικειμένων που σχετίζονται με αυτή (*Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild*, Μόναχο 1965). Το βιβλίο έχει μεταξύ άλλων καιρική σημασία για τη μελέτη της μορφής και της χρήσης των εικόνων και αποτελεί πρωτοπόρα τομή στην πραγμάτευση μιας σημαντικής κατηγορίας έργων της βυζαντινής τέχνης που είχε αντιμετωπιστεί κυρίως από την πλευρά της μορφής. Το έργο, γραμμένο γερμανικά, έτυχε μεγάλης αποδοχής στη Γερμανία.

Όταν ανέλαβε τη γραμματεία της διοργάνωσης του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, που έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1980, προσπάθησε να συνθέσει σε μια σειρά από άρθρα και στην εισήγησή του τους καρπούς της πολύχρονης έρευνάς του γύρω από το οικοδόμημα της χριστιανικής λατρείας, την ερμηνεία της λειτουργίας και των χώρων του. Οι γραπτές πηγές αποτέλεσαν και πάλι τον οδηγό. Η κριτική ανάγνωσή τους οδήγησε στη διαπίστωση ότι τελικά και τα κείμενα μπορούν να γίνουν κατανοητά μόνο με τη βοήθεια των αρχαιολογικών τεκμηρίων. Και τα δύο μαζί απορρέουν από μια πληθώρα λατρευτικών χειρισμών. Κάθε προσπάθεια κατανόησης κειμένων και αντικειμένων έχει ανάγκη να αναφερθεί σε αυτούς.

Είχε προηγηθεί το γόνιμο ανασκαφικό του έργο, με μέσα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και κυρίως της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στην Κόρινθο, τη Μεθώνη, τη Γλυκή της Θεσπρωτίας και αλλού, με κορυφαίο καρπό τον εντοπισμό – από μνεία σε αγιολογικό κείμενο – της βασιλικής του Λεχάιου, ενός από τα λαμπρότερα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδας, και

τη συστηματική ανασκαφή της (1956-1966). Οι μελέτες του την εποχή του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (1980) αποτελούν στην ουσία το απαύγασμα των προσπαθειών του να ερμηνεύσει την αρχιτεκτονική της βασιλικής του Λεχάιου.

Με αφορμή τα μαθήματά του στο Πανεπιστήμιο είχε εξάλλου προσπαθήσει να προχωρήσει σε μια σύνθεση για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, από την οποία είδαν το φως μόνο σποραδικές αναλύσεις, όπως η εξαιρετικής σημασίας μελέτη του για την εκκλησία της Σκριπούς ή για τον Άγιο Ηρωδίανα της Υπάτης. Η μεγάλη του συμβολή ως ιστορικού της βυζαντινής τέχνης είναι ότι δίδαξε την πειθαρχία και την ακρίβεια στην προσέγγιση της καλλιτεχνικής μορφής, της οποίας ήταν οξυδερκής παρατηρητής. Ωστόσο, η μελέτη της καλλιτεχνικής μορφής δεν υπήρξε αυτοσκοπός ούτε απλώς μέσο χρονολόγησης, αλλά ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης για να προσδιοριστεί στη συνέχεια η καλλιτεχνική βούληση και το κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προήλθε ή άλλοτε οι παράγοντες εκείνοι που οδηγούσαν στις μεταβολές των μορφών (Σκριπού) ή και στις αναχρονιστικές εμμονές τους (εκκλησίες με ανεικονικό διάκοσμο). Η αναζήτηση του ευρύτερου πλέγματος συμφραζομένων για την τοποθέτηση των έργων της εκκλησιαστικής τέχνης πλουτίστηκε και από τη διερεύνηση της αρχικής λατρευτικής τους χρήσης, που είναι δυνατόν να ανακτηθεί με την κριτική ανάλυση των σωζομένων μαρτυριών.

Οι δημοσιευμένες μελέτες του, που βιβλιογραφούνται στη συνέχεια, είναι μέρος μόνο από το έργο στο οποίο αφιέρωσε τις δυνάμεις του. Οι ερμηνευτικές του προσπάθειες τον οδηγούσαν σε σχέδια για ευρύτερες συνθέσεις που εγκατέλειπε είτε από τελειοθηρία είτε όταν θεωρούσε ότι τον οδηγούσαν πέρα από την κατεξοχήν ειδικεισή του, καθώς τα ανοίγματά του προς τους γειτονικούς επιστημονικούς κλάδους ήταν διαρκή. Από τα σχέδιά του που έμειναν ημιτελή ή απλώς αδημοσίευτα αξίζει να αναφερθούν εδώ όσα μπορούν να φωτίσουν καλύτερα το δημοσιευμένο έργο του ως μέρος ενός συνολικότερου προγράμματος: Μια νέα εξ ολοκλήρου επεξεργασία του έργου *Die Passion und Bestattung Christi* με πλουτισμό του υλικού και διεύρυνση της προβληματικής του· ένα βιβλίο για τη βυζαντινή εκκλησία της Γλυκής· ένα βιβλίο για την όρχηση ως στοιχείο της πρώιμης ενθουσιαστικής χριστιανικής λατρείας· μια σύνθεση για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική· μια ιστορία της Σαλαμίνας, η αρχαιολογική διερεύνηση της οποίας ήταν αντικείμενο διαρκούς ενασχόλησής του.

Από τη δεκαετία του 1960 δημοσίευε συστηματικά σε ξένα περιοδικά ή στην Ελλάδα στη γαλλική, την ιταλική και τη γερμανική γλώσσα. Συμμετείχε έτσι ενεργά στη διεθνή επιστημονική συζήτηση. Ο μεγάλος αριθμός των βιβλιοκρισιών του σε ελληνικά και ξένα περιοδικά αποτελούν βαρύνουσα συμβολή προς την προώθηση του επιστημονικού διαλόγου. Χαρακτηρίζονται πάντα από ουσιαστική κριτική των αποτελεσμάτων της εργασίας που κρίνεται και της μεθοδολογίας που ακολουθεί. Η επίδραση που άσκησε στην Ελλάδα και την Ευρώπη δεν οφείλεται μόνο στο δημοσιευμένο έργο του, αλλά και στην ενεργή παρουσία του σε πολλά διεθνή συνέδρια, ιδίως στα Διεθνή Συνέδρια της Χριστιανικής Αρχαιολογίας. Η ανελλιπή παρουσία του στα Συμπόσια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και η συνεπής συμμετοχή του στις συζητήσεις είναι μία μόνο έκφραση της προσπάθειάς του να συμβάλει στη διαμόρφωση των κατευθύνσεων της έρευνας στην Ελλάδα αλλά και να στηρίξει τους νέους ερευνητές.

Οι παρεμβάσεις του σε ζητήματα πολιτικής προστασίας των μνημείων, σε συζητήσεις για

την οργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και για τα μουσεία ήταν συνεχείς, όπως και η φροντίδα του για την εκλαΐκευση της επιστήμης. Τα ενδιαφέροντά του αυτά τον ώθησαν από νωρίς στη συγγραφή επιφυλλίδων και άρθρων με επικαιρικό χαρακτήρα που δημοσιεύτηκαν στον τύπο. Μια πρώτη προσπάθεια να βιβλιογραφηθούν και τα δημοσιεύματα αυτά μαζί με τις επιστημονικές του μελέτες γίνεται στη συνέχεια.

Σοφός και ακαταπόνητος ερευνητής, αναδείχθηκε σε δάσκαλο για τις δύο τουλάχιστον επόμενες γενιές βυζαντινολόγων. Δεν ήταν τόσο το μικρό διάστημα της πανεπιστημιακής του διδασκαλίας που του προσέδωσε την ιδιότητα αυτή, όσο το υψηλών απαιτήσεων έργο του, η δραστήρια παρουσία του σε κάθε περίπτωση όπου ήταν δυνατή η επιστημονική συζήτηση και η προθυμία του να δεχθεί και να καθοδηγήσει τους νέους όχι ως αυθεντία αλλά μάλλον με το δικό του παράδειγμα.

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Νεκρολογίες για το Δ.Ι. Πάλλα

Μια φωτεινή φυσιογνωμία, *Αντί*, 579, 26 Μαΐου 1995 (Όλγα Γκράτζιου).

Η αγωνιστικότητα ενός επιστήμονα, *Το Βήμα*, 8 Οκτωβρίου 1995 (Εμμ. Κριαράς).

Δημήτριος Πάλλας (1907-1995), *Παρνασσός ΛΖ'* (1995), σ. 482-485 (Νικόλαος Λάσκαρης).

Δημήτριος Ιω. Πάλλας (1907-1995), *Λαογραφία* (1993-1994), σ. 425-426 (Δ.Σ. Λουκάτος).

Δημήτριος Πάλλας (1907-1995), *Βυζαντιακά* 16 (1996), σ. 447-452 (Νικόλαος Λάσκαρης).

Ο διδάσκαλος Δημήτριος Ι. Πάλλας (1907-1995). Μνημόσυνο και αναμνήσεις, *Θεολογία* 67 (1996), σ. 550-560 (Γ.Β. Αντουράκης).

Double hommage à Demétrios I. Pallas (1906-1995), *Antiquité Tardive* 5 (1997), σ. 8-10 (Georges Kiourtzian, Noël Duval).

Nachruf Demetrios I. Pallas, *BZ* 91 (1985), σ. 317-320 (Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος).